

יקר מזולל' - על אכילה ביו"ט

ר' אליעזר פויכטונגר

מאמר זה מבוסס על טיוטת מחקר מקיף בעניין תפיסת הימים הטובים והשתלשלותה בין המקרא לחז"ל¹. דברי כאן יהיו בקצירת האומר ובמבט חלקי. כמו כן אסתפק באמירה כללית וסינכרונית, ולא אחלק בין המקרא לחז"ל, שחילוק זה עיקר עבודתי במחקר הנזכר.

בפרק הראשון אעסוק בדגש המיוחד על אכילה בימים טובים. בפרק השני אטען שהאכילה נתפסה כסמל לזמניותן של ההנאות העומדות מול הנצחיות. בפרק השלישי אציע שהאכילה ביום טוב באה לתת מקום חיובי להנאת האכילה כפי שבאה לידי ביטוי בדברי ילתא: "כל דאסר לן רחמנא שרא לן כוותיה".

בהפניות לגמ', רמב"ם ומפרשיהם בסתמא, הכוונה למסכת ביצה ולהלכות יום טוב.

א. אכילה בימים טובים

היו לו
נבלות וטרפות בתוך ביתו ואמר
אלך ואתגייר
ואהיה ביניהם של אלו
שאכילתן יפה
ויש להם ימים טובים ושבתות
(ילקוט שמעוני, שלח)

הקדים הטור להלכות יום טוב²:

"והנני מסדר הלכותיו על סדר תיקון המאכל: צידה, זימון, ושחיטה, והפשט, ומליחת העור והחלבים, ולקיחת הבשר, ועצים הראוין להסקה, ותיקון האש והתבשיל. וסדר הפת: מדידת הקמח, והרקדה, ולישה, והפרשת חלה, ותיקון הפת ואפייתו, והיסק התנור".

¹ ראו: הנשקה, 'שמחת הקָּל בתלמודם של תנאים', מאגנס, תשס"ז; יואל בן-נון, "זכור ושמור": טבע והיסטוריה נפגשים בשבת ובלוח החגים'.

² תצו, ב.

נראה כי הבחירה לסדר את הלכות יו"ט לפי סדר תיקון המאכל, קדומה בהרבה לטור; כבר הראה תבורי³, שהפרק הראשון במסכת, בעיקרו, עוסק בדיני בישול ביו"ט וסדרו לפי סדר הפעולות הכרוכות בהכנת אוכל⁴ (במיוחד הבשר), ואף הפרקים השלישי והרביעי, מסודרים לפי סדר פעולות הבישול⁵.

מסתבר שסדר העריכה אינו מקרי⁶, ומטרתו להדגיש את מצוות האכילה ביום טוב⁷.

התורה התיירה⁸ ביו"ט מלאכת אוכל נפש: "וּבַיּוֹם הָרִאשׁוֹן מִקְרָא קֹדֶשׁ וּבַיּוֹם הַשְּׂבִיעִי מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָּכֶם כָּל מְלֶאכֶה לֹא יַעֲשֶׂה בָהֶם, אֶדְ אֲשֶׁר יֶאֱכַל לְכָל נֶפֶשׁ הוּא לְבַדּוֹ יַעֲשֶׂה לָּכֶם", ואף נחמיה⁹ אמר לעם הבוכה: "לָכוּ אֲכָלוּ מִשְׂמֵנִים וּשְׂתוּ מִמַּתְקִים וְשַׁלְחוּ מְנוֹת לְאֵין נֶכֶן לוֹ כִּי קְדוֹשׁ הָיִים לְאֲדֹנָינוּ, וְאֵל תַּעֲצְבוּ כִּי חֲדָת ד' הִיא מְעַזְכֶם".

כמדומה שניתן לראות את עניין האכילה בלא מעט דברי חז"ל בהלכה ובאגדה, כגון הא דאיתא בברייתא¹⁰:

"בשבת מקדימין לבוא ומאחריי לצאת מקדימין לבא כדי לקרות קריאת שמע כוותיקין עם הנץ החמה ומאחרין לצאת כדי שישמעו פירו' של הסדר אבל ביו

³ 'לסדרן של המשניות בפרק א' של מסכת ביצה', בתוך: מכתם לדוד, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ח, עמ' 57.

⁴ שמא בכך תיושב תמיהת התוס' (ב ע"א, ד"ה 'ביצה') מדוע לשון המשנה 'תאכל' או 'לא תאכל', ולא 'אוסרין' או 'מתירין' שהפרק סודר ע"פ הכנת האכילה.

⁵ תבורי, שם, עמ' 66.

⁶ ראו: וולפיש, 'שיטת העריכה הספרותית במשנה על פי מסכת ראש השנה' (הקדמה, עמ' 35-1). עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"א.

⁷ אם היתר מלאכת אוכל נפש מראה את עניין האכילה, יש לבוא חשבון עם שלושה עניינים:

א. מחלוקת רבי אליעזר ורבי יהושע, ועל כך ראה להלן. וראה גם בדברי רבינו חננאל (פסחים פד ע"א).
ב. מהפרשנויות לדין "מתוך שהותרה הוצאה לצורך הותרה נמי שלא לצורך" - אפשר לראות שני צדדים: בקריאה אפשרית בדברי השיטה הישנה שהובא בשיטה מקובצת (כתובות ז ע"א) אפשר ללמוד שאין העניין באכילה ביו"ט אלא שמלאכות האכילה הן סימן למלאכות שהותרו ואותן מלאכות הותרו מסיבה אחרת, נניח, משום שאינן מלאכת עבודה. לעומת זאת בפרשנות המגיד משנה (פ"א ה"ד וה"ה) את שיטת הרמב"ם, עיקר הדגש הוא האכילה.

ג. האם מלאכת אוכל נפש הותרה או דחויה. עיי' שולחן ערוך הרב (קונטרס אחרון, סימן תקל): "ואין אומרים יו"ט דחוי אצל מלאכת אוכל נפש, שהרי האכילה אינה כל כך מצוה גדולה שתדחה עשה ולא תעשה דיו"ט, אלא על כרחך יו"ט הותרה לגמרי לצורך אכילה וא"כ לא מהדרין כלל אהתירא". לפי דבריו לכאורה מתמעטת חשיבותה של האכילה. אך כידוע, נחלקו הראשונים והאחרונים האם המלאכות הותרו או נדחו. ראו באנצ"ת ערך יו"ט ציונים 471-496.

אבני נזר (או"ח קלא יא) כתב שאין האוכל נפש דוחה את המלאכה, שהרי בשעת המלאכה עצמה אינו אוכל. אלא מלאכת אוכל נפש אינה מלאכת מחשבת. האבני נזר פירש בכך את איסור תחומין, אבל לדברי כאן, איני רואה שינוי כל שהוא בעקבות פירושו.

⁸ שמות יב, טז. מעניין לציין שבמכילתא דרשב"י (פרק יב) היה צד לדרוש להיפך, שאוכל נפש אסור: "אילו אומר לא יעשה בהם אשר יאכל לכל נפש הייתי אומר את שהוא אוכל נפש לא יעשה בהם ואת שאינו אוכל נפש יעשה בהם. ת"ל 'אד' הפסיק הענין, דברי ר' יוסי הגלילי".

⁹ ח, י. בלשון זו נפרד רבי אליעזר מתלמידיו, עת נפטרו מדרשתו ביום טוב (טו ע"ב). וראה בדברי פני יהושע והמהרש"ל (ים של שלמה, סימן ד) שפירשו שאין הכוונה לפרש את דברי נחמיה, אלא השאלה מלשון הכתוב.

¹⁰ מסכת סופרים פי"ח מ"ד.

טוב מאחרין לבא שהן צריכין לתקן מאכל של יום וממהרין לצאת שאינו מן הדין לפרש להן".

גם מדרכו של רש"י¹¹ בשיטת רבא בטעם תקנת תבשילין שמחמת ריבוי המאכל ביו"ט ישכח להכין לשבת, ניתן ללמוד על העניין הרב שבאכילה בימים טובים.

ברם, אף שחשיבות האכילה וההנאה¹² ביו"ט בולטת, קיימות שיטות ומגמות בכמותה וחשיבותה. מסתבר שקשורים הדברים למחלוקת רבי אליעזר רבי יהושע המפורסמת¹³, האם כולו לה' או לכס, או חציו לה' וחציו לכס.

אף אם מחלוקת ר"א ור"י לא קשורה בוודאות¹⁴, הרי שמחלוקת האמוראים שבירושלמי בוודאי קשורה. שכך איתא בירושלמי:

"רבי חגי בשם רבי שמואל בר נחמן לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לאכילה ולשתייה. על ידי שהפה זה מסריח התירו לו לעסוק בהן בדברי תורה. רבי ברכיה

¹¹ טו ע"ב. ראו שאגת אריה (סי' קב). המיוחס לרש"י פירש את דברי רבי אלעזר המודעי (אבות, ג, יא) על המבזה את המועדות: "יעושה בהן מלאכה או שנוהג בהן מנהג חול באכילה ושתייה" (וראו גם קרבן העדה ופני משה על ירושלמי פסחים פ"ו ה"ב).

¹² נוכח בימים טובים גם המרכיב החברתי והתרבותי שבאכילה (ראו להלן הערה 24) - "וְאִין בּוֹדֵד בְּמוֹעֲדָיו" (ישעיה יד, לא). את החשיבות חברתית שבמועדים מצינו בחגיגה (כו ע"א): "ובשעת הרגל אף על התרומה. מנהגי מילי אמר רבי יהושע בן לוי דאמר קרא (שופטים כ, יא): 'ויאסף כל איש ישראל אל העיר כאיש אחד חברים' הכתוב עשאן כולן חברים". אמנם יש לעיין האם עניינו של חיבור העם נבע מהמועדים או מהעלייה לרגל, ומסתבר וכך גם נראה במקבילה בירושלמי (חגיגה פ"ג ה"ו) שהעלייה לרגל היא העניין. ולעומת זאת ר' במורה (ח"ג פמ"ג) שכתב: "אבל הימים הטובים הם כולם לשמחה ולקייבוצים שיש בהם הנאה שבני אדם צריכים אליהם ברוב; ויש מהם תועלת גם כן בענין האהבה שצריך שתהיה בין בני אדם בקייבוצים המדיניים" וכן כתב משך חכמה (ויקרא כג, כא): "אבל יום טוב הוא מן המצוות המקשרים האומה זה לזה, לכן מלאכת אוכל נפש מותר".

עניין חברתי - תזונתי נוסף בימים טובים, הוא משלוח מנות. המנהג הקדום לשלוח מנות ביום טוב, ניכר היטב לדעתי. הן במקורות ראשית התקופה, אסתר ונחמיה. והן במשניות מסכת ביצה (יד ע"ב ומ ע"א). וכבר עמדו על עניין זה, ראו אצל תבורי (לעיל, עמוד 65). על רקע זה ניתן לפרש בכך את הדין הייחודי "הואיל ומקלעי אורחים", שכידוע התקשו ודנו בטעמו מכמה פנים. והנה, הנצי"ב בשו"ת משיב דבר (ח"ב סכ"ט) ביאר את חידוש המהרי"ל והרמ"א (תקכז, כ) שהמתענה ביו"ט אסור לבשל לאחרים אף לצורך יו"ט. את החידוש התמוה ביאר שם הנצי"ב, שהמהרי"ל סבר שהיתר הבישול לאורחים "עיקרו משום דצורך דידיה הוא להאכיל את האורח עמו". ואף שכתב הנצי"ב שההגדרה נקראת "מזונותיו עליו", נראה לומר שאין כוונתו שלדינא מזונותיו עליו. אלא כוונתו שבאכילה שהתירה תורה, התירה את הסעודה שכלול בה גם המרכיב החברתי - האורחים. ועוד יש לעיין.

¹³ טו ע"ב. גם בדברי ר"א עצמו מצינו שבסיום דרשתו דווקא אמר לתלמידיו "אכלו משמנים", כפי שצינו שם תוס', ואף בפרשנותו לשונו "בעלי פטסין", הביא השיטה מקובצת את פירוש הריטב"א "שהלשון הזה כולל שני עניינים, דאפשר לומר שהיה משבחן שהולכין לקיים עונג שבת. או אפשר לומר שהיה מגנה להם שהם גרגרנים שמניחין דברי תורה מפני שובע בטנן. וכן כשאמר בעלי מארה וכו'".

¹⁴ יעוין פסחים סח ע"ב ושם בתוס' ד"ה 'הכל', בעל המאור ד"ה 'ורבי' ובשאגת אריה סי' קב. רק לפירוש השאגת אריה זו מחלוקתם שם.

בשם רבי חייא בר בא לא ניתנו שבתות וימים טובים אלא לעסוק בהן בדברי תורה¹⁵.

דרך שלישית המשלבת ביניהן, נראה שניתן לראות בירושלמי¹⁶:

"רבי אבא בן ממל א"ר: אילו היה לי מי שימנה עמי היתרתי בשר בכור להישקל בליטרא והיתרתי שיהו עושין מלאכה בחולו של מועד... אסרו לעשות מלאכה בחולו של מועד אלא כדי שיהו אוכלין ושותין ויגיעין בתורה ואינן אוכלין ושותין ופחזין".

לעיל טענתי שבהלכות יום טוב ניכר ערך האכילה בו, אך כבר בהיתר אוכל נפש רבו המחלוקות. במשנה¹⁷ אמנם הוא נשנה בפשטות "אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד", אבל בתוספתא¹⁸ מופיעה שיטת רבי יהודה החולקת "אין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד. ר' יהודה אומר אף מכשירי אוכל נפש". רב פפא¹⁹ העמיד שמשנה זו נשנתה אליבא דבית שמאי ולא בית הלל ומשם ואילך בפוסקים הראשונים והאחרונים רבו השיטות כידוע.

גם בפרשנות ובדרשנות לאורך הדורות אפשר לראות מגמות שונות בעניין. אמנם דרשו²⁰: "וכן אתה מוצא שלא נתנו המועדות לישראל אלא להנאת עצמן" אבל במקום אחר מצינו²¹:

"ד"א ייספת לגויי (ישעיה כו, טו), אומו' העולם אם את מרבה להם ימים טובים הן אוכלים ושותים ופוחזים ונכנסים לבתי תייאטריאות ולבתי קרקסאות ומכעיסין אותך בדבריהם ובמעשיהם, אבל ישר' את נתן להם ימים טובים והן

¹⁵ שבת פט"ו ה"ג. במדרש (פסיקתא רבתי, ובמדרש תנחומא שהובא ביתה יוסף או"ח, רפח, א. ואף גרסאות בירושלמי שם) יישבו את המחלוקת דלא פליגי, ור"ש דיבר על פועלים שלא לומדים כל השבוע, ורב חייא דיבר על ת"ח שצריכים לנוח. אבל נראה מלשונם שדיברו רק על שבת ולא על יו"ט. כך גם מסתבר, שבסדר קבוע אחת לשבעת ימים ת"ח צריכים מנוחה מה שאין כן בימים טובים, וכך גם פסק הרמ"א (או"ח רצ, ב) בעקבות הבי"י שיש הבדל בין ת"ח לשאר העם לעניין היחס בין העונג לתורה ואילו ביו"ט לא ראיתי אף פוסק (בסי' תקכט) שכתב כך. אך ראו במאירי (שבת קיח ע"א) שאמנם דן בשבת, אבל כלל גם יום טוב.

¹⁶ מועד קטן, פ"ב ה"ג.

¹⁷ ביצה לו ע"ב; מגילה ז ע"ב.

¹⁸ מגילה פ"א.

¹⁹ ביצה לו ע"ב.

²⁰ תנחומא (ורשא) בראשית ד.

²¹ פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) פיסקא כח. ראה גם במדבר רבה א כג. תבורי (מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד'. מאגנס, תשנ"ה. עמ' 58) הביא שגם פילון ציין את ההבדל בין החגים הפגניים לבין חגי ישראל: החגים הפגניים הוקדשו להוללות, ואילו חגי ישראל הוקדשו להתבוננות בחיי הנפש ובפילוסופיה. אמנם נראה שבייחוד בנושא זה, אין להביא ראיה מדברי פילון שכנראה היה נאמן למשנתו הכללית על חומר ורוח. ראו, אורבך 'אסקיזיס וייסורים בתורת חז"ל' (בתוך: מעולם של חכמים, מאגנס תשס"ב, עמ' 439).

אוכלים ושותים ושמחין ונכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ומרבין בתפילות ומרבין במוספין ומרבין בקרבנות".

עוד מצינו הבדל מסוים בצורת חגיגת החגים בין בני ארץ ישראל לבני בבל²²; לפי רב אסי "מפני מה מועדים שבבבל שמחים מפני שהן עניים"²³ ואמנם הגמי שם הביאה שרבי יוחנן גער ברב אסי, וטען: "מפני מה מועדים שבבבל שמחים מפני שלא היו באותה קללה דכתיב (הושע ב, יג): 'והשבת כל משושה חגה חדשה ושבתה וכל מועדה'".

נראה לומר שעל אף הבדלי הגישות, כולי עלמא מודו שיש עניין מיוחד בהנאת האכילה ביו"ט.

ב. כל מי שאין התורה עובר על פיו אין בו דרך ארץ²⁴

גְּעֵרְתִּיהוּ "דָּם, דָּם, / עָלִי זֹאת אֵיךְ תִּקְדָּם -
וּבֵית קִדְשׁ וְהַדּוּם / אֱלֹהִים לְעָרְלִים!
בְּכִסְלָה דְבָרְתָ / וְעֲצָלָה בְּחֶרֶת
וְהִבֵּל אֲמַרְתָ / כְּלָצִים וּכְסִילִים,
וְעֲזַבְתָּ הַגִּיּוֹן / בְּתוֹרַת אֵל עֲלוּן
וְתִגֵּל - וּבְצִיּוֹן / יְרוּצוּן שׁוֹעֲלִים.
וְאֵיךְ נִשְׁתָּה יֵין / וְאֵיךְ נָרִים עֵין -
וְהֵינּוּ אֵין / מְאִוִּסִים וְגֵעוּלִים!"

וְנִשְׁתָּה בְּעֵרוּגוֹת / בְּשׁוֹשְׁנֵים סוּגוֹת,
וְנִיֵּס הַתּוּגוֹת / בְּמִינֵי הַלּוּלָיִם,
וְנֹאכַל מִמֵּתִקִּים / וְנִשְׁתָּה מְזֻרְקִים
וְנִנְהַג כְּעֵנְקִים / וְנִשְׁתָּה בְּסַפְלִים,
וְאֶקוּם בְּבִקְרִים / אֲנִי לְשַׁחַט פְּרִים
בְּרִיאִים נִבְחָרִים / וְאֵילִים וְעֵגְלִים,
וְנִמְשַׁח שְׁמֶן טוֹב / וְנִקְטִיר עֵץ רְטֹב
בְּטָרָם יוֹם קָטוֹב / וְבֹאֲנוּ נְשָׁלִים."

וְאוֹמֵר "אַל תִּישֶׁן! / שְׁתֵּה יֵין יָשׁוּן -
וְכִפֵּר עִם שׁוֹשֶׁן / וּמֵר עִם אֶהְלִים
בְּפִרְדֵּס רְמוֹנִים / וְתִמֵּר וּגְפָנִים
וְנִטְעֵי נְעֻמָּנִים / וּמִינֵי הָאֶשְׁלִים,
וְרָגַשׁ צְנוּרִים / וְהִמְנִית כְּנוּרִים
עָלֶי פֶה הַשָּׁרִים / בְּמִנִּים וּנְבִלִים,
וְשֵׁם כָּל עֵץ מוֹנֵף / יִפֶּה פְרֵי עֵנֵף
וְצִפּוֹר כָּל כְּנָף / יִרְגֵן בֵּין עָלִים,
וְיִהְיֶה הַיּוֹנִים / כְּהוֹגִים נְגוּנִים,
וְהַתּוֹרִים עוֹנִים / וְהוֹמִים פְּחִלִּים."

תשובה על הזמנה למשתה יין
דונש הלוי בן לברט²⁵

נוסף לחלק התאוותני חומרני שבה, נתפסה האכילה כסמל לזמניותן של כלל ההנאות²⁶ למול הנצח.

²² השווה למדרש (ב"ר בראשית, פי"א): "רבי ישמעאל ברי יוסי שייליה לרבי, א"ל בני בבל בזכות מה הן חיים, א"ל בזכות התורה, ובני ארץ ישראל בזכות מה, א"ל בזכות מעשרות. ואנשי חוצה לארץ בזכות מה, א"ל בזכות שהן מכבדין את השבתות וימים טובים".

²³ שבת קמה ע"ב. השווה כתובות קי ע"ב: "כתוב בספר בן סירא (משלי טו, טו): "כל ימי עני רעים והאיכא שבתות וימים טובים כדשמואל דאמר שמואל שינוי וסת תחלת חולי מעים בן סירא אומר: 'אף לילות בשפל גגים גגו ובמרום הרים כרמו ממטר גגים לגגו ומעפר כרמו לכרמים'".

²⁴ כלה פי"א ה"ג.
²⁵ על תוכן שיר זה, ראה יוסף טובי, 'ואומר אל תישן' (בתוך, דפים למחקר בספרות, כרך 19, אוניברסיטת חיפה).

²⁶ אפשר שהדברים קשורים לשיטת רבי אבהו (פסחים כא ע"ב): "דא"ר אבהו דכל מקום שנאמר 'לא יאכלי' 'לא תאכלי' 'לא תאכלו' אחד איסור אכילה ואחד איסור הנאה". אמנם עיי"ש בחידושי הר"ן.

במדרש בראשית רבה²⁷ נשאלה שאלה קיומית :

"הלא צבא לאנוש עלי ארץ' (איוב ז, א) וכל צביונו של אדם אינו אלא על הארץ ומה הנייה לו? 'וכימי שכיר ימיו' (שם)".

נחמן בריה דר' שמואל בר' נחמן השיב לשאלה זו בשלוש אפשרויות : א. "אם זכה צבא לו ואם לאו צבא עליו". כלומר, אם זכה וחי כראוי חייו הם ההישג שלו ואם לא חייו הם הכישלון שלו. ב. "בנה בנין עלה בידו צבא לו, נפל ממנו ומת צבא עליו". המצליח במעשיו, זו הצלחתו בבחינת "אֲשֶׁר נָתַן לוֹ הָאֱלֹהִים עֲשֶׂה וְיִנְכָסִים וְהַשְׁלִיטוּ לְאָכַל מִמֶּנּוּ וְלִשְׂאֵת אֶת חֶלְקוֹ וְלִשְׁמַחַת בְּעַמְלּוֹ זֶה מִתַּת אֱלֹהִים הִיא"²⁸. ג. "אכל פתו והנייתו צבא לו, עמדה בתוך גרונו וחנקתו צבא עליו". נראה שכאן כוונתו להנאות יותר גשמיות אותן מסמלת האכילה, בחינת הכתוב "לִשְׂחֹק עֲשִׂים לָחֶם וַיֵּינן וְשִׂמַח חַיִּים"²⁹.

נראים בדברי נחמן בריה דר' שמואל, שני סוגי הנאה : הקבועה כרכוש וכדומה והרגעית יותר שסמלה אכילה³⁰. מובן ששני סוגי ההנאה הללו קרובים אחד לשני³¹, ולפעמים כלל לא יבדילו ביניהם (ראו למשל ברכות לב ע"א שעירבו ביניהם בכמה מימרות בנושא זה), אלא שלעיתים ידגימו את בעיית הנהנתנות והחומריות דווקא בהנאות הזמניות בגלל שהבעיה היא התעסקות בדבר הזמני במקום בנצחי³².

בפרשת ברכת המזון³³ פתח הכתוב בנהנתנות האכילה ורק לאחר מכן עסק בשאר הנאות. בהמשך³⁴ מצינו הדגשה ייחודית להנאת האכילה :

"וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּ שִׂמְעוּ אֶל מִצְוֹתַי אֲשֶׁר אֲנִי מִצְוֶה אֶתְכֶם הַיּוֹם לְאַהֲבָה אֶת ד' אֱלֹהֵיכֶם וּלְעִבְדוֹ בְּכָל לְבַבְכֶם וּבְכָל נַפְשְׁכֶם. וְנָתַתִּי מִטֶּר אֲרֻצְכֶם בְּעֵתוֹ יוֹרֵה וּמִלְקוֹשׁ וְאֶסְפַּת דָּגָנְךָ וְתִירֶשֶׁךָ וְיִצְהַרְךָ. וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשִׂדְךָ לְבַהֲמֹתֶיךָ וְאֶכְלֹתָ וְשָׂבַעְתָּ. הַשְׁמְרוּ לָכֶם פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם וְסָרְתֶם וְעַבַדְתֶּם אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם".

²⁷ פ"י, ה.

²⁸ קהלת ה, יח.

²⁹ שם י, יט.

³⁰ כוונתי בדברים כאן אוכל כמקור לעונג ולא לסמלים תרבותיים (ראה בהערה הבאה) וכל שכן שלא לתזונה בסיסית (וראה משלי ל, ח-ט).

³¹ ואף משתלבים יחד, כמו סעודה שמרכיביה התרבותיים והחברתיים מעורבים עם הנאת האכילה (וראו לעיל הערה 10).

³² ניתן להרחיב רבות על עניין זה, מהמצווה הראשונה שנאמרה לאדם הראשון דרך קברות תאוה ועד מקורות רבים שכתבו ברוח דברי על האכילה. אך כמו שכתבתי בהקדמה לא ארחיב ואסתפק בכמה הפניות, ראו : ישעיה כב, יג. אבות דר"נ נוסח ב פכ"ז, פסחים מט ע"א עירובין נד ע"א, חינוך מצוה רמח, פירוש מגן אבות לרשב"ץ ג א, מסילת ישרים פרק יג. וראו גם בהצעת הפרשנות של פרופ' זהר עמר את פרשיית קברות התאוה. (מסורת העוף, תל אביב, תשס"ד. עמ' 102-88)

³³ דברים ת, א-יח. ראה גם בדברי המשך חכמה שם ובדברי רבי ישראל נג'ארה בספרו כלי מחזיק ברכה פ"ב.

³⁴ שם יא, יג-טז.

כמדומה שזו הייתה הבנת חז"ל בדרשותיהם על מקרא זה (בספרי שם, ובספרי דלהלן) ונראה שהם ראייה טובה לדברי כאן:

"וואכלת ושבעת - השמרו לכם פן יפתה לבבכם" - אמר להם: הזהרו שלא תמרדו בהקב"ה, שאין אדם מורד בהקב"ה אלא מתוך שביעה, שנאמר (דברים ח, יב-יג): 'פן תאכל ושבעת ובתים טובים תבנה וישבת. ובקרך וצאנך ירביון וכסף וזהב ירבה לך'. מהו אומר אחריו? – 'ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך'. כיוצא בו אתה אומר (דברים לא, כ): 'כי אביאנו אל האדמה אשר נשבעתי לאבותיך ארץ זבת חלב ודבש'. כיוצא בדבר אתה אומר (שמות לב, ו) וישב העם לאכול ושתה - ויקומו לצחק. וכן באנשי דור המבול, שלא מרדו אלא מתוך שביעה... וכן אתה מוצא באנשי המגדל, שלא מרדו בהקב"ה אלא מתוך שביעה, שנא' (בראשית יא, א-ב): 'ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים. ויהי בנסעם מקדם וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם'. ואין ישיבה האמורה כאן אלא אכילה ושתיה, שני (שמות לב, ו): 'וישב העם לאכול ושתה ויקומו לצחק'... וכן אתה מוצא באנשי סדום, שלא מרדו אלא מתוך שביעה, שנא' בהם (איוב כח, ה): 'ארץ ממנה יצא לחס' - יתחיתה נהפך כמו אש'; אמרו אנשי סדום הרי מזון אצלינו, נעמוד ונשכח תורת רגל מבינינו".

לסיכום, נראה שהנאת האכילה נתפסה בעיני המקרא וחז"ל כמייצגת נהנתנות. לאו דווקא מחמת ההנאה עצמה, אלא מחמת היותה סמל לזמניות הנאות העולם הזה.

ג. זה מתן שכרו בעה"ז ולעה"ב איני יודע כמה

בפרק א' של המאמר ניסיתי להראות שהאכילה ביו"ט עיקרית ובולטת במצוות היו"ט ובפרק השני הצעתי שהנאת האכילה בעייתית גם כסמל לזמניות ההנאות בכלל. את עניין האכילה ביו"ט צריך לברר בכל מקרה, אולם אם נכונים דברי, הצורך התעצם; מהו תוכנם של ימים טובים? האם הותר בהם³⁵ להניח חיי עולם ולעסוק בחיי שעה³⁶!?

³⁵ מחג העצרת תגדל השאלה, לאור דברי רבי אלעזר (פסחים סח ע"ב) על מחלוקת ר"א ור"י: "הכל מודים בעצרת דבעינן נמי לכם מ"ט יום שניתנה בו תורה". האם מתן תורה הוא סיבה לעיסוק מוגבר בחיי שעה? ³⁶ א. הדברים הבאים, ולמעשה כל המאמר, נוגעים לנושאים עמוקים ורחבים מאד, כעניין היחס בין חומר לרוח. את גודל הנושא ניתן לראות במשפטו של הגרי"ד סולובייצ'יק (ובקשתם משם, עמ' 207, וראה שם הלאה ובייחוד בעמ' 212): "העלאת הגוף היא כל התורה, ואידך פירושה זיל גמור". גם בנושא היחס ליו"ט ולשמחה בו ולמחלוקות ב"ש וב"ה בדברים יתכן שסברות המחלוקות נעוצות במשנותיהם הכלליות בנושאים אלו, וראו, לאו, "בית הלל ובית שמאי - בין קודש לחול" (בתוך: חכמים - כרך ראשון: ימי בית שני. הוצאת משכל (ידיעות ספרים), תשס"ט). ראו גם בהערה 17 לגבי פילון.

בספרי³⁷ נדרשו דרשות דומות לאלו שהבאתי בפרק הקודם ובהן הדרשה הבאה :

”שמנת עבית כסית’ - אלו ג’ דורות שלפני ימות המשיח, שנאמר (ישעיה ב, ז-ח) : ותמלא ארצו כסף וזהב... ותמלא ארצו אלילים” ובמכתב שכתב הראי”ה לחותנו האדרת, כתב לו כך : ”אגלה להדרת גאונו מסתמא לא חדת היא לו, מיסתפינא מהא דספרי : שמנת עבית, כסית. אלו שלושה דורות שלפני ימות המשיח”³⁸. יש להניח שהמספר שלוש טיפולוגי וקשה לשים את האצבע על זמן מדויק לתחילת תרבות השפע בכלל ובישראל בפרט : האם הוא קשור לתיעוש או לחילון, או אולי לדברים אחרים (ראו למשל בדברי הגרי”ד במסה הגדולה ‘איש האמונה’), ובכל מקרה מובן שהיו שינויים, עליות ומורדות, תקופות צנע וכדומה.

רש”י הירש³⁹ טען שהחומרניות הייתה בעייתו ההיסטורית של עם ישראל :

”שמנת עבית כשית’ הוא מאמר מוסגר הפונה אל דורו של משה ואל כל דור שבעתיד השומע את שירתו. הוא כולל את תמצית כל דברי ימי ישראל. בדרך כלל עמד ישראל יפה במבחן הייסורים, אולם רק לעתים נדירות היה בכוחו לשאת את האושר... אלה הם דברי ימי ישראל. העם לא ניצל את השפע ואת מותר הטובה כדי לגבר חילים בפעולות רוחניות ומוסריות וכדי למלא את תפקידו בשלמות גדולה יותר. השתלמותו המוסרית פיגרה אחרי העליה במצבו החומרי והוא לא השכיל להיות אדון לעושרו ולאושרו⁴⁰. הוא לא קנה בהם מעלות מוסריות של עשיית חובה. העושר והאושר התגברו עליו, והוא עצמו בעצמיותו הרוחנית והמוסרית אבד ברוב הטובה”.

רש”י הזכיר את דורו של משה, אבל החומרניות לא הייתה בעיית דור המדבר. כך לפי הדרשה במכילתא⁴¹ :

”ד”א : כי קרוב הוא בקרוב ירשו כנעניים את הארץ, שנא’ (בראשית טו, טז) ‘ודור רביעי ישובו הנה’. לא הביאן הקב”ה דרך פשוטה לארץ ישראל, אלא דרך המדבר. אמר הקב”ה : אם אני מביא עכשיו את ישראל לארץ, מיד מחזיקים אדם בשדהו ואדם בכרמו, והן בטלים מן התורה. אלא אקיפם במדבר ארבעים שנה, שיהיו אוכלין מן ושותין מי הבאר, והתורה נכללת בגופן. מכאן היה ר’ שמעון אומר : לא ניתנה התורה לדרוש אלא לאוכלי המן, ושיון להם אוכלי תרומה”.

ב. חשוב לציין שהמינוח חיי שעה יכול לשמש גם כלפי מצוות בעת השוואה ביניהן למצוות חשובות מהן, ראה פני יהושע שם.

³⁷ פ’ האזינו, עה”פ וישמן ישורון ויבעט’.

³⁸ שו”ת אורח משפט, או”ח סו”ס מח.

³⁹ דברים לב, טו.

⁴⁰ השווה לחולין פט ע”א : ”לא מרבכם מכל העמים חשק ה’ בכם וגו’ אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל חושקני בכם שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין עצמכם לפני”.

⁴¹ שמות יג, יז.

מקובל לומר שרבי שמעון דרש לבני עלייה, ויש לשאול איפה עומדים שאר האנשים; האם בקצה השני או - כפי שיותר מסתבר - באמצע. האם יש הבדל בין הזמנים והטבעים? אציע מתווה כללי, עפ"י הסבר האגדתא בבעל הציצית והזונה ולאחר מכן אטען בקצרה שזו הייתה גישת חז"ל גם באכילת יום טוב.

איתא במנחות⁴²:

"תניא א"ר נתן אין לך כל מצוה קלה שכתובה בתורה שאין מתן שכרה בעה"ז ולעה"ב איני יודע כמה צא ולמד ממצות ציצית מעשה באדם אחד שהיה זהיר במצות ציצית שמע שיש זונה בכרכי הים שנוטלת ד' מאות זהובים בשכרה שיגר לה ארבע מאות זהובים וקבע לה זמן כשהגיע זמנו בא וישב על הפתח נכנסה שפחתה ואמרה לה אותו אדם ששיגר לך ד' מאות זהובים בא וישב על הפתח אמרה היא יכנס נכנס הציעה לו ז' מטות שש של כסף ואחת של זהב ובין כל אחת ואחת סולם של כסף ועליונה של זהב עלתה וישבה על גבי עליונה כשהיא ערומה ואף הוא עלה לישב ערום כנגדה באו ד' ציציותיו וטפחו לו על פניו נשמט וישב לו ע"ג קרקע ואף היא נשמטה וישבה ע"ג קרקע אמרה לו גפה של רומי שאיני מניחתך עד שתאמר לי מה מום ראית בי אמר לה העבודה שלא ראיתי אשה יפה כמותך אלא מצוה אחת ציונו ה' אלהינו וציצית שמה וכתוב בה (במדבר טו, מא) 'אני ה' אלהיכם' שתי פעמים אני הוא שעתיד ליפרע ואני הוא שעתיד לשלם שכר עכשו נדמו עלי כד' עדים אמרה לו איני מניחך עד שתאמר לי מה שמך ומה שם עירך ומה שם רבך ומה שם מדרשך שאתה למד בו תורה כתב ונתן בידה עמדה וחילקה כל נכסיה שליש למלכות ושליש לעניים ושליש נטלה בידה חוץ מאותן מצעות ובאת לבית מדרשו של ר' חייא אמרה לו רבי צוה עלי ויעשוני גיורת אמר לה בתי שמא עיניך נתת באחד מן התלמידים הוציאה כתב מידה ונתנה לו אמר לה לכי זכי במקחך אותן מצעות שהציעה לו באיסור הציעה לו בהיתר זה מתן שכרו בעה"ז ולעה"ב איני יודע כמה".

אגדה חשובה זו נידונה במחקר לא מעט⁴³ (אבל פחות אצל רבותינו) ולענ"ד נראה לפרש אותה כך: מצוות ציצית נועדה להזכיר את ה'⁴⁴ ועל כן כשאמרו על אדם שהיה זהיר בציצית, אפשר שהיו לו לא מעט ניסיונות והתגבר עליהם באמצעות הציצית.

חכמים נדרשו כאן לשאלה הגדולה איך מנצחים במלחמת היצר. האמצעי הקלאסי, ציצית, לא מספק בניסיון יוצא דופן, בעל הנאה רבה מאד ומעולמות אחרים. כך קרה לאותו אדם שעם כל זהירותו בציצית, כששמע על אותה זונה מפורסמת חשק בה עד כדי תשלום ממון רב והפלגה לכרכי הים. במשך כל הזמן הזה, לא נזכר בציציותיו ולא התגבר אלא רק ברגע האחרון בצורה ניסית. על כן אומר רבי נתן: "אין לך כל מצוה קלה שכתובה

⁴² מד ע"א ובספרי במדבר קטו, בשינויי נוסח.

⁴³ ראו סקירה אצל מרקוס 'ציצית כסימן זהות', נטועים י"ט, תשע"ד.

⁴⁴ במדבר טו, לט-מ.

בתורה שאין מתן שכרה בעה"ז ולעה"ב". רבי נתן אומר פה, לענ"ד, שמשוה מהגמול המפורש בברכות שהבטיחה התורה בעולם הזה, עדיין נצרך ואף שבעולם של הסתר פנים נדרשים אנו לשאלה "היכן טובו של זה", ועונים "אמור מעתה למען ייטב לך בעולם הטוב והארכת ימים בעולם ארוך"⁴⁵. עדיין נזקקים אנו גם לפירותיהם בעולם הזה ואומרים: "אותן מצעות שהציעה לו באיסור הציעה לו בהיתר זה מתן שכרו בעה"ז ולעה"ב איני יודע כמה". נמצא ששונה השכר בעולם הזה בין התקופות; התורה מברכת בהצלחה מיוחדת: "וְהָיָה אִם שָׁמַעַתְּ אֶת קוֹלֵי הַשָּׁמַיִם וְשָׁמַעַתְּ אֶת קוֹלֵי הָאָדָם... וְנָתַתִּי מִטַּר אֶרְצְכֶם בְּעֵתוֹ". ואילו חכמים מכירים בהנאות העולם ברוח האמרות⁴⁶ 'אסרתי לך - התרתי לך'. המוכרת שבהן היא אמרתה של ילתא⁴⁷: "כל דאסר לן רחמנא שרא לן כוותיה. אסר לן דמא - שרא לן כבדא, נדה - דם טוהר, חלב בהמה - חלב חיה, חזיר - מוחא דשיבוטא, גירותא - לישנא דכורא, אשת איש - גרושה בחיי בעלה, אשת אח - יבמה, כותית - יפת תאר". הוי אומר, גם בעולם הזה ישנן הנאות מותרות⁴⁸.

אסתפק בדברים אלו למרות שיש להרחיב בהם טובא ואומר שכך גם בימים טובים כפי שכתב החינוך (הבאתי לעיל הערה – וראה שם שכעין זה כתב רמב"ם במו"ג): "משרשי המצוה. לפי שהאדם נכון על ענין שצריך טבעו לשמח לפרקים, כמו שהוא צריך אל המזון על כל פנים, ואל המנוחה ואל השנה, ורצה האל לזכותנו, אנחנו עמו וצאן מרעיתו, וצונו לעשות השמחה לשמו למען נזכה לפניו בכל מעשינו"⁴⁹.

⁴⁵ תוספתא, חולין י, ג.

⁴⁶ ראו: דברים רבה ד, ט; ויקרא רבה כב, י; תנחומא שמיני ח; מדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור קמו.

⁴⁷ חולין קט ע"ב.

⁴⁸ ניתן כאן מקום נוסף להבדל בין תפיסת העולם של חז"ל לתפיסות פרישות בנות התקופה. ראו על כך אצל אורבך (לעיל הערה 17, ובעיקר בעמ' 457) וראו עוד: נאה, "חרותא" (בתוך: סוגיות במחקר התלמוד, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים, תשס"א. תודתי לפרופ' נאה שהמציא לי את מאמרו) שם הרחיק לדרוש את היחס בין היהודים בבבל לחברה הנוצרית סביבם.

⁴⁹ בסוף דבריו כתב החינוך "ואשר עמו התבוננות מבלי החפץ בקטרוג ימצא טעם בדבריו".